

Алма Бејдић

ДЕРБЕНЦИЈСКА ОРГАНИЗАЦИЈА У БОСАНСКОМ САНЦАКУ ПОЧЕТКОМ XVII ВИЈЕКА

Дербенцијска организација у Босни и Херцеговини представља дио шире истоимене организације распрострањене у свим дијеловима Османског Царства. Овдје је она, као и другдје на Балканском полуострву, постојала од почетка па готово до краја турске владавине. Заузимала је истакнуто мјесто у систему служби унутрашње безбједности. Њој је била повјерена брига око одржавања свих значајнијих саобраћајница, држања путева у сигурности, пружање ефикасне заштите и помоћи путницима и промета у цјелини. Она је, дакле, вршила изузетно значајну функцију у држави којој је припадала.

Значају дербенцијске организације не одговара и степен истражености њене историје. О тој организацији у југословенским земљама, изучајући Македонију, писао је врло мало, најчешће узгредно и у склопу обраде других тема. Тематика везана за историју дербенциства у Босни и Херцеговини досад уопште није била посебно обрађивана. Она није озбиљније додиривана ни при обради других тема из прошлости ових двију земаља. Један од разлога за то лежао је у чињеници да су донедавио извори за проучавање те теме били веома ријетки и у погледу података крајње оскудни. Откривањем и прикупљањем турске архивске грађе стање се у том погледу сасвим измијенило. Данас познати извори за проучавање дербенцијске организације су доста бројни и разноврсни. Не би се, међутим, могло рећи да су они довољни за свестрано истраживање проблема те установе. Постојећа документација је још далеко од тога да би се на основу ње могла реконструисати цијела историја дербенцијства.

По броју, разноврсности и важности података за проучавање дербенцијске организације најзначајније изворе представљају турске пописне књиге, на првом мјесту опширни пописи појединих санцака. Тим по-

писима су обухваћене све врсте насеља по кадилуцима и нахијама, унутар феудалних посједа (хасова, зеамета, тимара и вакуфа). Села која су вршила дербенцијску службу у дефтерима су редовно посебно назначена. Уз назив многих од тих села заведен је и кратки извод из султанског фермана о успостављању дербенцијске службе, проглашавању села дербенцијским, с одредбама о дужностима и правима његових становника. Пописима таквих села обухваћена су сва домаћинства са дербенцијским статусом, обим њихових пореских и других задужења према феудалцу и држави, изражен у акчама. Тамо су наведене и повластнице које су припадници те организације уживали за своју службу. Овакви подаци су подесни за сагледавање развитка установе дербенција, њене распрострањености и друштвено-економског статуса лица која су њоме била обухваћена.

Од других извора, значајну грађу садрже кануни и канун-наме појединих санџака. Ријеч је о законским актима којима су правно регулисана разна питања, међу њима и питање дербенцијске организације и њених служби. Ти прописи изричито говоре о друштвено-економском положају и улози дербенција.¹

Сицили, *mühimme* дефтери и *ahkjam* дефтери садрже интересантну грађу из које се, такође, могу црпијети сазнања о дербенцијској организацији.

Значајни подаци о дербенцијама, у неким случајевима и једини, сусрећу се у путописима² из пера разних личности, дипломата, чланова њихове пратње, трговаца и других образованих путника. Ови извори су, ипак, често површни, непоуздани и једиолични, па их треба узматати само као допуну подацима извора првог реда и њима их контролисати.

Интересантне податке за проучавање дербенцијства садрже, такође, народна поезија и традиција.

За литературу о дербенцијској организацији може се рећи да је малобројна и, с ријетким изузецима, просторно, временски и проблемски јако ограничена. То једнако важи и за југословенску и за свјетску историографију. Једино дјело од ширег значаја о дербенцијству представља књига турског историчара Џенгиза Орхонлуа под насловом: »Дербенцијска организација у Османском Царству«.³ Слиједи дјело југословенског историчара Александра Стојановског »Дервенциството во Македонија«.⁴ Ово дјело се одликује ширином приступа и богатством кон-

1 *Кануни и канун-наме за босански, херцеговачки, зворнички, клишки, црногорски и скандарски санџак*, Сарајево 1957.

2 Е. Челебија, *Путопис*, Сарајево 1967; Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950; П. Матковић, *Путовања по Балканском полуотоку XVI века*, Рад ЈАЗУ, књ. LXI, Загреб 1881, LXII, Згб, 1882; књ. LXXI, Загреб 1884; исти, *Два талијанска путописца по Балканском полуотоку из XVI века*, Старице књ. X, Загреб 1878; Р. Самарић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI-XVII век*, Београд 1961.

3 С. Орхонлу, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilâtı*, İstanbul 1967.

4 А. Стојановски, *Дервенциството во Македонија*, Скопје 1974.

кретног материјала, црпљеног из разних извора, прије свега турских, и бројне литературе. У књизи А. Стојановског је до у детаље истражена и изложена историја дербенцијства у Македонији. Од осталих имена која су се бавила проблемом дербенција споменули бисмо бугарске историчаре: Шишманова, Саказова и Цветкова⁵, Руса Державина, а од Југословена: Г. Елезовића, О. Зиројевић, М. Васића и М. Соколоског.⁶ Код последњих се ради о посебним чланцима или ширим освртима у склопу обраде других проблема. У цјелини узевши, досадашњу историјску литературу карактеришу дивергентна мишљења о дербенцијству, што само по себи говори о степену његове истражености.

Поријекло и значење појма дербенције

Појам *дербанд* и *дербени* воде поријекло од персијске ријечи *дербанд*, што значи *кланац*, *клисура*, *планински превој*. У турском језику називом *дербени* (сх. дербенција) означено је лице које чува и обезбјеђује пут преко планинских превоја, кроз клисуре и тјеснаце. У српскохрватском језику тај појам се употребљава у ширем значењу. Њиме се означава служба обезбјеђивања промета не само у планини, клисури, шуми, него и на прелазима преко ријека и језера и на свим другим значајним мјестима, у циљу спречавања напада на путнике и отимања њихове имовине. Изворна грађа пружа податке и о другим врстама задужења лица која су вршила дербенцијску службу.

Термин *дербанд* задржао се и у називу неких села, градова, планинских превоја итд., на којима су постојале страже или турске карауле које су обезбјеђивале промет.

Дербенције и њихова служба означавани су у дјелима бугарских и руских аутора Цветкове, Шишманова и Державина као *арабали* и *арабаци*. Није познато да су ови називи употребљавани за дербенције у нашим земљама.

За дербенцијску службу су у турском језику употребљавани и термини *dideban* и *beldar*, а у арапском *derrek* и *madik*.

- 5 Ив. Д. Шишманов, *Стари п'туванија през Б'лгарија*, СБНУ, књ. IV, Софија 1891; Д. Ихчев, *Материјали за историјата ни под турското робство*, Известија на Историческото дружество, II, Софија 1906; I. Sakazov, *Bulgarische Wirtschaftsgeschichte*, Berlin und Leipzig 1929; Б. А. Цветкова, *К вопросу о положении дервенцијского населения в болгарских землях в период турецкого господства*, Ученние записки Института славјановеденија, XX, Москва 1960; В. Мутафчиева, *Категоринте феодално зависимо население в нашите земи под турска власт през XI - XVI в.*, Известија, књ. 9, Софија 1960; Н. Державин, *Историја Болгарии*, III, Москва - Ленинград 1947.
- 6 О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459 - 1689)*, Зборник Историског музеја Србије, Београд 1970; М. Васић, *Мартолови у југословенским земљама под турском владавином*, Сарајево 1967; М. Соколоски, *Дервенцијски села во Велешката нахија од 1460 - 1544 године*, Гласник на ИНИ, год. IV, бр. 1-2, Скопје 1960; исти, *Дервенцијството во Охридскиот санџак во втората половина од XVI век*, Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот Скопје, кн. 19, Скопје 1969; исти, *Прилог кон проучувањето на турско-османскиот феудален систем со посебен осврт на Македонија во XV и XVI век*, Гласник на ИНИ, год. II, бр. 1, Скопје 1958; М. Васић, *Дербенијска села у Дубочници у XVI веку*, Лесковачки зборник X, Лесковац 1970, с. 29-41.

Појава и развој дербенцијске организације

Настанак и развој дербенцијске организације био је условљен друштвено-економским и политичким приликама на Балканском полуострву у вријеме турских освајања и учвршћивања власти нове државе. Економски и стратегијски интереси налагали су новој власти да у циљу завођења реда и стабилности у освојеним земљама, нарочито на јавним путевима, организује службу која ће вршити контролу кретања, обезбјеђивање промета и сигурност путника. Сваки освојени преддио Балкана представљао је важну стретешку базу и транзитно подручје за кретање војске и снабдијевање ратишта. Посебну пажњу је турска власт посвећивала унапређивању и проширивању промета и трговине, како домаће тако и вањске. Потребне за многим артиклима, који се нису производили у Турској, феудална класа те државе задовољавала је куповином на страни, прије свега у Дубровнику, Венецији, Ђенови и другдје. Промет различите робе, од ратарских, сточарских и рударских производа до мануфактурне и друге робе, одвијао се интензивно на главним путевима. Њима су се, поред трговаца и роба, кретали и одреди турске војске на ратним походима, као и разни представници турске власти и судства (санџакбеги, субаше, кадије, убирачи пореза), писмоноше, стране дипломате, ходочасници и други путници.

Улога и значај саобраћајница за Османско Царство захтијевали су од централне власти да се побрине за њихово одржавање, поправљање, као и сигурност путника. Те захтјеве није било једноставно испунити. Географски положај и топографске карактеристике сваке области значајно су утицали на сигурност у одвијању саобраћаја. Бројни планински превоји, ријечне клисуре, климатски услови, временске непогоде, праћене одронима и рушењем путева, пролаза и мостова представљали су отежавајућу околност у одвијању саобраћаја. На сигурност путовања утицале су, исто тако и унутрашњополитичке прилике. Посебну опасност за путеве и промет представља је хајдучија, која се јавља и развија још од првих времена турске владавине на Балкану.

Централна османска власт је, још у вријеме успостављања своје управе у освојеним земљама, схватила да за трајно држање запосједнутих територија и даље успјешно вођење ратова није довољна само војска и досељено муслиманско становништво, него да је неопходно да се и покорено балканско становништво укључи у мјере за стабилизацију новог режима и одржавање реда и сигурности. Једну од институција у систему служби унутрашње сигурности представљала је дербенцијска организација.

Успостављање те организације зависило је највише од конфигурације тла преко кога је пут прелазило, од његове важности и од безбједносне ситуације. Области у којима је та служба била највише заступљена су

»западна и јужна Србија, сјеверна и западна Македонија и источна Албанија.⁷

Дербенцијска служба није истовремено успостављена у свим областима и на свим мјестима. Њено завођење је представљало дуготрајан процес и одвијало се у складу с развитком општих прилика које су се одражавале и на унутрашњу сигурност.

У историографији се сусрећу различита мишљења о времену успостављања дербенцијске службе. Према К. Јиречку⁸, њу је завео султан Сулејман Законодавац (1520-1566), а према Ихчијеву, Цветковој и Г. Елезовићу⁹, она се јавља још у вријеме владавине султана Мурата I (1362-1389). Француски путописац Бертрандон де ла Брокијер¹⁰ помиње 1433. године дербенцијска села на путу Цариград – Београд, која су на основу султанове наредбе штитила путнике од разбојничких напада. Исто тако, у пописном дефтеру за сјеверну Бугарску¹¹, из 1430. године, забиљежено је село Врачеш, на путу Софије – Никопол, које је вршило дербенцијску службу. О дербенцијама на разним странама за исто вријеме наводи податке и историчар Орхонлу.¹² Н. Филиповић почетак дербенцијске службе датира крајем XIV вијека.¹³ Иако тачно вријеме успостављања дербенцијске службе није утврђено, оно се са сигурношћу може ставити у прве године турске владавине у освојеним земљама, мада је она у низу случајева, према потреби овог или оног мјеста, успостављана и касније. У ствари, служба коју су вршиле дербенције није нова. Она је организовано функционисала и у нашим средњовјековним државама, што потврђују одредбе 157, 158 и 160 члана Душановог законика.¹⁴ Постоје двије основне сличности између дербенцијске службе турског времена и оне која је регулисана Душановим закоником: 1) да су за обезбјеђивање путева ангажовани људи из непосредне близине пута и 2) да су све житељи задуженог мјеста били одговорни за безбједност људи и добара на путевима. Ипак, погрешно би било закључити да је ова служба била једноставно преузета из предосманског периода и да са она као таква даље развијала. Промјене у друштвено-економском животу Балкана, изазване турским освајањима, као и утицајем културе и традиције и малоазијског менталитета одразиле су се и на организацију службе безбједности на јавним путевима.

7 А. Стојановски, *Дервенциството...*, с. 38.

8 К. Јиречек, *Историја на Б'лгарите*, Софија 1929, 345. Исте ставове заступају П. Матковић, *Путовања...*, Рад LXXI, Згб. 1884, И. Шишманов, *Стари птуванија...*, Д. Поповић, *О хајдуцима II*, Бгд. 1931.

9 Д. Ихчиев, *Материјали...*, с. 151; Б. Цветкова, *К вопросу...*, с. 203; Г. Елезовић, *Соколари соколарство*, Скопје 1923, с. 27.

10 К. Јиречек, *Стари п'тешествија по Блгарија от 15 – 18 столетие*, ПСп., кн. III, Средец 1882, 76.

11 А. Стојановски, *Дервенциството...*, 39.

12 С. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda...*, с. 18 – 19.

13 Н. Филиповић, *Принц Муса и Шејх Бедредин*, Сарајево 1971.

14 Никола Радојчић, *Душанов законик*, Нови Сад 1950, с. 62 – 63.

Дербенијска организација у Босни

Дербенијска Организација у Босни је завођена још од времена завођења османске власти. О томе свједоче подаци свих турских дефтера који се односе на овај простор, од првог до последњег пописа босанског и њему сусједних санцака. Упоредивањем података тих дефтера долази се до закључка да број дербенијских села временом расте и, сходно томе, да се дербенијска организација стално развија и јача. У току XVI вијека, нарочито у његовој другој половини, криза државног и друштвеног система је све више долазила до изражаја, положај поданика се погоршавао, њихово незадовољство је расло, одметништво и хајдучија су узимали маха, унутрашња сигурност је слабила, путеви и промет све више угрожавани, што је изазивало потребу ширења и јачања служби унутрашње безбједности. Само у току друге половине XVI вијека, османска власт је низ мјеста на значајнијим путевима, тамо гдје је то изискивала безбједносна ситуација, прогласила дербенијским и ставила им у задатак да чувају угрожене дионице и омогуће безбједан прелазак путника и робних товара. Оваква нова дербенијска села јављају се највише на главном путу од Новог Пазара за Сарајево и даље, од овог града према сјеверу и западу. Нека од нових дербенијских насеља развиће се временом у нове градова, као што су Прибој, Соколац, Кладањ, Ново Јајце (каснији Варцар-Вакуф, данас Мркоњић-Град) и др. Брзо ширење, развој и јачање дербенијске организације у Босни до почетка XVII вијека дошао је до пуног изражаја у попису босанске ливе из 1604. године. У том попису се дербенијска села јављају у нахијама: Нови Пазар, Сјеница, Моравица, Борча, Добрун, Вишеград, Хртар, Вратар, Бинач, Кладањ, Сарајево, Усора, Јајце, Тријебово, што показује да је највећа концентрација тих села била на путу који пролази кроз нахије источног дијела босанског саицака.

Завођење дербенијске службе у Босни и промјене у њој, као и на другим просторима, били су под директном контролом централне власти. Процедура проглашавања неког села за дербенијско била је сложена и дуготрајна. Иницијативу за тај акт покретале су обично локалне власти (органи управе и судства), најчешће кадија и угледни људи (ајани) дотичног мјеста. Они су у писменој форми доносили Порти молбу с образложеним захтјевом за успостављање дербенијске службе. Централна власт је обично усвајала такве приједлоге и издавала своје рјешење у форми фермана, берата или муафнаме, којима је та служба успостављана. Примјера ради, наводимо текст документа о успостављању дербенијске службе у селу Горње Тријебово, нахија Тријебово, који показује како је текао поступак око завођења те службе. Текст тог документа гласи:

»Село Горње Тријебово, нахија Тријебово.

Кадија Кобаша је поднио Високој Порти арз, по коме то село треба да врши свестрано обезбјеђење кланаца Међугвездје и Тријебово, који се

налазе између два стајалишта (постаје – iki menzil mabeyninde), и то између тврђава Бања Лука и Јајце.

Издата је царска заповијест (hükmi-i şerif) половицом цемазиел-еввела 970. године (половном јануара 1563), којом је одређено да те тридесет и три куће, пошто плате филурију, врше обезбјеђивање горе споменутог кланца (дербенда). Они не смију допустити да се животима и имовини путника причињава штета. Сву насталу штету они ће надокнадити.¹⁵

Дербенцијама су предавани султански документи о њиховом статусу. У случају потребе они су их показивали надлежним судским, пореским и другим органима турске власти. Исправе су имале важност онолико дуго колико је на власти био онај владар који их је издао. Свака промјена на султанском трону значила је обавезу да се султански документи обнове и њима потврди и продужи дербенцијски статус. Такви документи су сваки пут издавани под условом да се испуњавају одговарајуће обавезе и уз наплату одређене таксе. То је важило како за дербенције, тако и за све посједнике султанских берата и других докумената централне власти.

За дербенцијску службу било је највише ангажовано хришћанско становништво, али је евидентно да су њу вршили и муслимани. По мишљењу А. Стојановског, хришћана је у тој служби било више зато што су мислимаани били турски војни обвезници, што су рјеђе живјели по пасивним и забаченим планински предјелима и што је положај дербенцијске раје био доста тежак.¹⁶ И други разлози су, међутим, одређивали степен заступљености хришћана и муслимана у дербенцијској служби овог или оног простора, мијењање вјерске структуре становништва, на примјер, што је у Босни дошло до пуног изражаја. У овој земљи јављала су се и чисто муслиманска дербенцијска села. У таква села спадају Горње Обрање и Брезовље у нахији Хртар. У првом од њих уписана су сљедећа домаћинства: баштина Оруча Исакова, баштина Јахја спахије, баштина Џафера Мехмедова, баштина Алађоза Мухамедова, земии Ибрахима и Мустафе, земин Фериде Ахмедова, у посједу Сефера спахије.¹⁷ И дербенције села Врх Лашва (Караула), у нахији Јајце, били су одреда муслимаани. Ево њихових имена: Мустафа Мајилов, Џафер Несухов, Турхан Пиријин, Ферид Хасанов, Хасан пир Алијин, Пирија Велијин, Хасан Фархатов, Несух Муратов, Мустафа Хасанов, Камбер Велијин, Мехмед Ферхатов итд.¹⁸

Ангажовање хришћанског становништва у дербенцијску службу представљало је деликатан и тактичан потез турских власти. Како је опасност пријетила највише на оним дијеловима пута који су пролазили кроз тјеснаце, шуме, преко планина, било је логично да се у службу

15 Defter-i mufassal Liva-i Bosna, Cild I, No 477 (117), Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Ankara (даље: ТКГМА), TD No-477, s. d. 1232.

16 А. Стојановски, *Дербенцијство...*, 35.

17 TD No-477, фк. 2, 124, 595, II/2.

18 Исто, s. deft. 327, 1214, I/4.

њиховог чувања ангажују становници села лоцираних у непосредној близини таквих мјеста. Житељи таквих села лако су се могли претворити у извор несигурности и средиште хајдучије, па је њихово ангажовање у служби, мада рискантно, могло дјеловати у смислу смиривања евентуалних њихових агресивних наступа. Ово парализаторско дејство постигано је и унутрашњом организацијом дербенцијске службе. Дербенцијска организација представљала је један вид колективне одговорности свих житеља села за сваки евентуални инцидент који би се десио на простору за који су они били задужени.

Уколико у близини угрожених мјеста на главним путевима нису постојала стална насеља, турске власти су досељавале ту становништво и оснивали сасвим нова дербенцијска насеља, од којих су се нека развила у градове. Овакав поступак оживљавања пустих и напуштених предјела био је, поред осталог, и начин да се ликвидира простор ничије земље, на којој се могло неконтролисано и без утврђивања ичије одговорности развити разбојништво и хајдучија. За овакво насељавање најподеснији су били власи сточари и сви они који нису били везани за земљу и чијем су друштвеном статусу добро долазиле олакшице везане за дербенцијску службу. Примјера оснивања дербенцијских насеља насељавањем влаха у Босни има доста.

Службе дербенцијске организације у Босни

Дербенције су биле дужне да се брину за живот и иметак путника. Они су истовремено били одговорни за сваки евентуални злочин и крађу. Ове њихове обавезе су биле формулисане у кануннама за босански, херцеговачки и зворнички санџак из 1539. године,¹⁹ као и у другим законским одредбама везаним за њихову службу. Обавезе босанских дербенција илустроваћемо одредбама које се односе на два дербенцијска села у нахијама Бања и Барча. У једном од њих говори се о дербенцијама села Мокра Гора, њиховој обавези да чувају истоимени кланац и отклоне сваку опасност која би могла да угрози животе и имовину пролазника.²⁰ Таквог је садржаја и одредба која говори о обавези дербенција села Хрчићи (?), у нахији Барча.²¹

Дербенције су биле дужне да надокнаде материјалну штету која би била учињена путницима на простору за који су били одговорни. У случају њихове солидарности с нападачима одговарали су и својим животима.

Заштита путника и њиховог пртљага није била једина задаћа дербенцијске службе. Они су били обавезни и да ослободе путеве од опасних дивљих животиња, као што су вукови, медвјед и друго звјериње.

¹⁹ *Кануни и канун-наме*, Сарајево 1957, 56.

²⁰ TD No. 477, s. d. 88, прев. с. 419-450, II/2.

²¹ Исто, s.d. фк. II/2, 411.

Одржавање и оправљање оштећених путева и мостова представљало је, такође, обавезу дербенција. Као примјер наводимо дио текста одредбе о дербенцима села Брезовје (?) у нахији Хртар, који гласи:

»Године 988 (= 1580) издат је емри шериф да се у наведеном селу, на ријечи Орашици која туда протиче, изгради ћуприја за путнике који долазе из саицака Босие, Херцеговине, Смедерева и Зворника, те да чувају кланац и буду од користи онима који туда наилазе.

Све док буду чували тај кланац, док буду наведену ћуприју одржавали и поправљали, док буду користили путницима који туда наилазе, док буду своју службу беспријекорно обављали, у накнаду за своју службу имају се изузети (муаф) од черахорлука, каракулука и аваризи диваније. На основу царске наредбе тако је уведено у нови дефтер.«²²

У неким од докумената истиче се обавезе дербенција да заштите пренос прикупљених државних пореза, који су били привлачна мета одметника и хајдука, као и да обезбјеђују путнике и њихову имовину на успутним коначиштима. Илустративан је у том смислу текст сљедећег документа:

»Село Милнино (?), другачије Радохна. Џемат кнеза Гојка, нахија Барче.

Горе наведено село је врло страшиво и опасно, а налази се на главном друму, куда много свијета пролази и ту одсједа на коначењу. Њима је издат емри шериф, да имају муафијет под условом да никоме ко туда наилази и ту коначи не пријети опасност по имовину и живот, да у вријеме сакупљања државних прихода, када туда наилази, да га (мали мири) уз довољан број људи осигурају и проведу. У накнаду за то, а када плате ресми филурију у потпуности, изузимају се од черахорлука, аваризи диваније и осталих текалифи шерифија.

На основу емри шерифа, тако је уведено и у нови дефтер.«²³

Обавеза дербенција је била, такође, да снабдијевају путнике и њихове коње храном која се плаћала у пола цијена. Они су морали, даље, да држе ноћну стражу пред хановима или да примају на коначак путнике, а затим да испрате кроз опасна мјеста.

О начину вршења дербенцијске службе оставили су забиљешке неки од европских путописаца. Тако Бенедето Рамберти, који је 1534. године ишао на султанов двор у својству члана млетачког посланства, биљежи сусрет с дербенцијском службом на путу Фоча – Пљевље, као сусрет са неколико стражара и чувара од хајдука, од којих је један пролазио шумом и ударао у бубањ уколико је пут био слободан и сигуран.²⁴ Од другог путописца, Жака Гасоа, сазнајемо да су 1547/48. године људи задужени за безбједност пута цио дан стражарили и пролазили шумом провје-

22 Исто, s. d. фк. 23, II/2, 130, 624.

23 Исто, s. d. фк. 84, II/1, с. 398.

24 П. Матковић, *Путовања...*, Рад, књ. LVI, Загреб 1881, 213–214.

равајући да у њој нема хајдука. Успут су обавезно ударали у бубањ. Бубањ се готово редовно јавља као инструмент којим дербенције обавјештавају пролазнике о стању на њиховој дионици пута.²⁵

Дербенције су постављали стражу на најпогоднијим мјестима пута одакле су имали преглед подручја које су чували. На тим мјестима се дизала мала сламната колџа. Слободан пролаз или потреба да се више људи укључи у акцију оглашавани су ударцима у бубањ или дувањем у рог. Стражарење се вршило наизмјенично, али никад појединачно. Тешко је рећи колико је било људи у служби у исто вријеме. По некима, тај број се кретао од шест до дванаест лица, а по другима је на стражу свакодневно излазио један чувар на десет кућа дербенцијског села.²⁶

Стражарење се обављало углавном дању, тј. у вријеме проласка путника и каравана. У вријеме кад се путовање обављало и ноћу, обично у љетним мјесецима, дербенцијска служба је организована даноноћно.²⁷ На даноноћно стражарење упућивала је и дужност везана за обезбјеђивање конака и ханова који су се редовно налазили у близини дербенцијских села.²⁸

Природа службе је налагала да дербенције буду наоружани. Турски историчар Ц. Орхонлу вели да дербенцијама није било дозвољено ношење ватреног оружја, изузев у специјалним околностима, зашто је било потребно посебно одобрење.²⁹ Иначе су дербенције били наоружани дугим штаповима, копљима и стријелама, буздованима и сабљама.³⁰

Друштвено-економски положај дербенција

Дербенције су за своју службу уживали значајне пореске олакшице, па је она, и поред се своје сложености и одговорности, била привлачна за потлачено становништво. Били су ослобођени, потпуно или дјелимично, неких пореза и обавеза које је обична раја плаћала. Због те околности они су у литератури често третирани као »привилегована раја«. Своје обавезе према феудалцу и држави испуњавали су »по дербенцијском обичају« (ber vech-i adet-i derbenciyan). У законима и другим службеним актима, којима је регулисан положај дербенција у босанском санџаку, најчешће се спомињу: порез филурија (resm-i filuri), десетина (ösr), траварина (giyah), десетина од днња и лубеница (ösr-i bostan) десетина од лана (ösr-i ketan), десетина од лана (ösr-i ketan), десетина од кошница (ösr-i küvare), десетина од воћа (ösr-i meyve) десетина од поврћа (ösr-i i sebze), по-

25 Р. Самарџић, *Београд и Србија...*, 114.

26 Д. Ихчиев, *Материјали...*, 161; В. Н. Златарски, *Нова политическа и социална историја на Б'лгарија и Балканскија полуостров*, Софија 1921, 12.

27 Р. Самарџић, ц. д., 159, 160; Н. Inaldžik, *Fatih devri üzerindde tetkikler ve vesikalar I*, Ankara 1954, 224.

28 Исто као под 23.

29 С. Orhonlu, ц. д., 64.

30 Х. Хаџибегџић, *Расправа Али Чауша из Софије о тимарској организацији у XVII стољећу*, ГЗМ, св. II, Сарајево 1947, 158, 190; А. Матковски, *Турски извори за ајдутство и арамиство во Македонија (1620-1650)*, Скопје 1961, док. бр. 47.

рез на ожењене мушкарце (*resm-i benak*), порез на воденице (*resm-i asiyaб*), свадбарина (*resm-i aguz*) и др. Износ сваког од тих пореза изражен је у акчама. Дербенције босанског санцака су били оптерећени највише филуријом, која је давана одсјеком по кући у тачно одређеном годишњем износу. Внзина давања није била увијек иста. Разликовала се од мјеста до мјеста, понекад и од домаћинства до домаћинства. Један износ је важио за потпуна домаћинства, други за удовичка, самачка, старачка, поповска итд. Примјера ради, наводимо да је у дербенцијском селу Папратина, нахнја Моравица, 20 кућа давало годишње по 315 акчи, а једна само 200 акчи,³¹ у селу Милино(?), нахија Барче, 37 кућа по 315, а једна кућа само 100 акчи (последња је уписана као поповска баштина).³² У мањем броју случајева внзина давања је била нешто већа од 315 акчи и мања од 100 акчи. Занимљива је, у погледу износа пореске обавезе становника дербенцијског села Јарчиште, у нахији Бања, биљешка уз попис тога села, заведена у дефтеру босанског санцака из 1604. године. Та биљешка гласи:

»Житељи горе наведеног села чувају кланац на мјесту званом Шарган и обезбјеђују пут који води у Смедерево, Босну и Херцеговину – санцаке. И онн као и остале дербенције, пошто плате по 235 акчи на име пореза којим су задужени (подвукла А. Б.), све док чувају наведени дербенд, да ннкоме не пријети опасност по имовину и живот, у накнаду за ту службу се изузимају (*muaf*) од диванских намета (*avariz-i divaniye*) обичајних терета (*tekâlif-i örfiye*) и свих задужења од санцак-бега. Тако је прописано старим дефтером, па је тако и у нови дефтер уведено као дербенд.«³³

Према висини пореза дербенцијског домаћинства, наведеног у овој одредби, могло би се закључити да је већина таквих домаћинстава имала пореску обавезу у том годишњем износу, јер се ту изричито наглашава да ови плаћају као и остале дербенције.

За обавезе дербенција у ранијем времену занимљива је одредба босанске канун-наме из 1530. године. У њој стоји да дербенције одређене за чување вароши Прибој, као и »вароши које су подигли покојни Искендер-паша, Фируз-бег и Јунус-паша радн сигурности пута...«, дају различите порезе: »... на сваку кућу је по тридесет акчи цизије и на двије овце једна акча овчарине (*adet-i agnam*), од сваке двије куће једна кила пшенице и једна кила јечма и од сваког човјека по десет акчи испенце заведено, па још да дају порез за баште, а на земљи гдје има вина десетну од вина и друге ситнице. Догод чувају и пазе, а ничијем имању ни жнвоту не буде штете, споменуте дербенције нека буду ослобођене свих диванских терета и ванредних намета (*avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfiye*).³⁴ Кад је у овом тексту ријеч о термину »киле« треба имати на уму да се мисли на турску

31 TD No-477, II/1, с. 379 и 380.

32 Исто, с. 398.

33 Исто, II/2, 439.

34 Кануни и канун-наме..., 43, 44.

мјерну јединицу »киле« (кејл) која је вагала терет од 50 до 60 ока, како гдје.

Дербенцијска домаћинства су била ослобођена и давања дјецe у јањичарски подмладак. Та привилегија је имала велико морално значење и саму службу чинила привлачном за хришћанско становништво.³⁵

За разлику од раје, која је била настањена на феудалним ленима и чифлудима, дербенцијска домаћинства су у већини имала своје баштине и земине, земљишта до којих су сами долазили крчењем ничије земље. Такав примјер се наводи у документу који се односи на дербенције села Врх Лашва, званог Караула, у нахији Јајце. Текст тог документа доносимо у прилогу овог рада.³⁶

Дербенцијска села су у већини случајева припадала брдско-планинском типу насеља. Била су раштркана или збијена. Њихов број по нахијама је био различит, од два до пет, па чак и до четрнаест села у једној нахији. Број кућа у дербенцијским селима босанског санцака кретао се од 7 до 50. Дербенцијска села су имала унутрашњу самоуправу, која много подсјећа на кнежинску, јер се у њима јављају кнезови, примићури, теклићи, легатори. Ово говори о поријеклу и припадности влашкој организацији.

Што се тиче процеса исламизације, он се одвијао и у тој средини.

Повластице дербенција су се временом мијењале. У почетку су оне биле веће. Временом су се њихове пореске и друге обавезе повећавале, највише у доба слабљењу државе и њене војне моћи. Од времена владавине султана Сулејмана Законодавца, олакшице дербенција су биле двојачке. Дио становништва једног истога села је у неким случајевима припадао категорији »бер адет-и дербенд«, а други категорији »muafiyeta«.³⁷

Основни подаци о дербенцијским селима босанског санцака према дефтеру из 1604. године

Нахија Тријебово (у околини данашњег Мркоњић-Града) имала је неколико дербенцијских села. То су села; Језерце, Доње Тријебово, Горње Тријебово. Успостављање дербенцијске службе у селима те нахије услиједило је на иницијативу органа локалне власти и судства. Њоме су били обухваћени хришћани, али и нешто мало муслимана. Давали су финансију у износу од 280 акчи по кући годишње.

Нахија Јајце је имала четирн дербенцијска села: Врх Шаву (Караула), Врх Црна Банска, Бајина Гора и Бајина Горица. Ова села су се налазила на путу Јајце – Травник. Укупна годишња обавеза износила је: за прво село – 3300 акчи, друго – 1580, треће и четврто по 1000 акчи. Становништво тих села било је мјешовито, хришћанско и муслиманско.

35 А. Стојановски, ц. д., 93.

36 TD No-477, I/4, с. прев. 1217.

37 А. Стојановски, ц. д., 99.

У *нахији Врховина* била су два дербенцијска села: Горња и Доња Укрина. Оба су лоцирана на врло прометном путу, који је водно од Тешња за Пожегу. Њихови становници су били задужени да одржавају и чувају пут, као и мост на ријеци Укрини. Плаћали су на име филурије и ушура 100 акчи годишње.

У *нахији Кладања* истоимено насеље се јавља код дербенцијско мјесто. То мјесто се обично називало Пазар Четвртковиште. У ствари, становници његових трију махала (Махала месцида Џафера, Махала џамије Али-паше и Махала џамије Мехмеда челебије) уписани су као дербенције. Било их је 118 домаћинстава. Радило се, у већини о исламизираном, муслиманском стаиовништву, са нешто хришћана Срба.

У *нахији Сарајево* као дербенцијско уписано је село Ракова Нога. Оно је чувало веома значајан кланац код Пала. Одредба о њиховом статусу, заведена у дефтер из 1604, датирана је 23. речепом 1006 (= 2.III.1598) године. О њему постоје слични документи и из ранијег времена. Бројало је 40 до 50 кућа, углавином муслиманских с баштинама, са нешто хришћана.

У *нахији Борач* регистровано је дербенцијско село Штитарићи. Припадало је чифлуку неког Фаика сина Мехмедова, а посједовао га је Хаџи-Ибрахм ага.

У *нахији Вратар* заведено је дербенцијско село Поджепље, које је обезбјеђивало дербенд у планини Равна.

Нахија Хртар имала је два дербенцијска села: горње Обрамље и Брезовје. У дужности им је било одржавање моста на ријеци Орашници и једног дербенда. Документи о њиховом статусу датирани су 1579 (Обрамље) и 1580 (Брезовље) годином. Становништво им је било муслиманско, с баштинама. Годишња обавеза тих села износила је до 1600 акчи.

У врло прометној *нахији Вишеград* спомиње се више добро организованих дербенцијских села. То су: пазар (трговиште) Прибој, села Дубовик и Међусеље. Становници тих насеља су били обавезни да чувају кланце и обезбјеђују државне приходе (мали мири). Мјешовите су вјерске припадности. Већина их је посједовала баштине. У документима су наведени подаци о њиховим пореским и другим обавезама.

У попису *нахије Добрун* уведена су дербенцијска села Округла и Средње Велетово. Прво је имало 13 муслиманских баштина и годишњу пореску обавезу у износу од 3500 акчи, а друго – 6 муслиманских и двије хришћанске баштине, с порезом у износу од 893 акче годишње.

У *нахији Борче* уписана су дербенцијска села: Лесковнца и Кустовача. Становништво им је хришћанско. Посједује баштине. Прво је бројало 37 кућа, а друго 17, с пореском обавезом за свако од њих по 315 акчи годишње по кући.

Нахија Барча је имала најраспрострањенију дербенцијску службу међу нахијама босанског санџака, због тога што је представљала важан

транзитни простор преко кога су водили путеви у разним правцима, повезујући санџаке Босну, Херцеговину, Зворник и Смедерево. Путеви кроз ту нахију водили су кроз више опасних мјеста. Као дербенцијска у тој нахији су заведена слједећа села: Понорац или Подграђе, с цематом кнеза Гојка, Милино или Радохна, с цематом кнеза Гојка, Калодере или Хрчићи, Штедрићи или Велишићи, Забрђе, Средње и Горње и Доње Штедере, Грабовик или Доње Равне, Горње Равне, Куштровача, Копривна, Буковача, Горње и Доње Вршике, Бусије и Гојчино. Број домаћинстава у тим селима се кретао око 8 кућа. Плаћали су по кући 315 акчи. Већина тих села се налазила на Равној Гори. Становништво им је, углавном, хришћанско. Уз обезбјеђивања пута на опасним мјестима, били су обавезни и да дају коначиште путницима и да прате убираче пореза.

У нахији *Сјеница* дербенцијска села су била: Чајковићи, Житин, Миладиново, Горње Брнице. У дербенцијску службу ових села били су укључени и војници. Свако од њих имало је кнеза, примићура и легатора. Имала су и свога попа. По кући су плаћали порез у износу од 40 акчи, а по једном селу од 150 до 320 акчи.

У сусједству претходне налазила се *нахија Моравица*. У њој су као дербенцијска села уписана мјеста: Голечница, Раданово, Постојине(?), Херјаково и варош Љубић, коју је основао Јунуз-паша. Порезе су плаћали одсјеком. Прво је на осам кућа плаћало 500 акчи, друго на 16 кућа – 315, трећа на 33 куће – 150 и четврто на 20 кућа – 315 акчи.

Појава отпора дербенцијског становништва

Повремено се код дербенција јављао отпор против феудалне експлоатације, извјесних по њих штетних мјера власти и поступака њених органа. Тај отпор се јављао у различитим облицима, у форми жалби на поступке органа мјесне власти, упућених одговарајућим нижим или вишим органима те власти и судства. Примјери отпора наведени у документима су бројни. Наводимо случај сукоба између дербенција села Караула, у јајачкој нахији, и спахије Османа. Радило се, у ствари, о сукобу око питања власништва над земљом коју су дербенције искрчиле и обрађивале, коју је спахија проглашавао својом и тражио плаћање дажбина на њу. Спор је судски ријешен у корист спахије.³⁸

Злоупотребе и нарушавање права датих дербенцијама нису били појединачни случајеви, већ раширена појава. Неуспјеси у тражењу правде и ефикасне заштите присиљавали су то становништво да напушта своја огњишта и насељава се у теже приступачне крајеве, гдје је био мањи утицај и могућност контроле од стране власти. То је водило зближавању дербенција с хајдуцима и пљачкашима и учешћу у њиховим акцијама, што је односе између њих и власти даље заоштравало. То је доприносило развоју и јачању хајдучије. Случај појаве одметника и бун-

38 као под 36.

товника забиљежен је у близини дербенда Црна Банска, на путу између Јајца и Травника.³⁹ Сличних случајева било је, разумије се, далеко више.

* * *

Једно од битних обиљежја унутрашње ситуације у Османском Царству, па и у Босни и Херцеговини, посебно у периоду кризе, јесте појава несигурности на јавним путевима, којима се одвијао промет робе и пролаз путника. Држава и мјесни феудалци били су веома заинтересовани за обезбјеђење и сигурност комуникација и промета. Та служба је била повјерена дербенцијској организацији.

Није се радило о сасвим новој институцији. Систем службе је наслијеђен од средњовјековних државних творевина, о чему свједоче и одговарајуће одредбе у Законику цара Стефана Душана.

Дербенцијска организација је нашла своју пуну примјену у Босни, што постаје разумљивим ако се имају на уму положај земље, њене природно-географске особине и значај путева који кроз њу воде. Идући тим путевима пролазници и материјална добра излагани су опасностима да буду нападнути од стране одметника и хајдука. Дербенцијска служба је имала задатак да отклони сваку опасност и омогући безбједан саобраћај. У њене задатке спадало је и одржавање путева у пролазном стању, оправљање мостова, прихватање и уконачавање путника и пружање њима потребних услуга.

Наведени задаци указују на сву сложеност, опасност и одговорност дербенцијске организације и њене службе. Ту организацију су чинили највећим дијелом хришћани, мање и муслимани. У Босни је била распрострањена, нарочито у њеним источним нахијама. На распоред и снагу те организације и њене службе у Босни, као и на статус њених припадника, указују поближе подаци дефтера из 1604. године, на основу којих је у највећој мјери и сачињен овај рад.

Служба дербенција била је заснована на законима и прописима утврђеним претпоставкама материјалне и друштвене природе. Те претпоставке састојале су се у извјесним пореским и неким другим олакшицама и повластицама, које су дербенције уживали у односу на обичну рају. Те олакшице и повластице су, разумије се, давале не случајно, него из потребе државе за одржавањем унутрашњег реда и сигурности на путевима. Оне су биле заслужене.

Нарушавањем одредби о статусу дербенција уношени су поремећаји у њихов свакодневни живот и службу. Том нарушавању они су се супротстављали, што је долазило до изражаја у њиховим све чешћим жалбама и тужбама, које су упућивали различитим инстанцама власти и судства.

39 TD No-477, I/4, с. прев. 1215.

Прилози

I

Трговиште (пазар) Прибој. Налази се на врло опасном и страховом јавном друму, куда много свијета пролази. То је коначиште оних који туда наилазе.

Под условом да никоме не пријети опасност по имовину и живот, да мали-мирију када туда наилази, безбједно са довољним бројем људи проведу, да по обрачуњу и једног кјејла – који за Нови Пазар вриједи за једну кјејлу тридесет ока, дају по једну кјејлу пшенице и једну кјејлу јечма, да на сваке три куће плаћају по десет акчи на име спенце, да дају ушур на укос (*ušgi gijah*), а са винограда ушри шире, да према прописима цизије дефтера плаћају цизију, да дају ушур на бостаи, поврће и миву, на основу издате им царске наредбе, они су у накнаду за горе наведену службу (обезбјеђења) изузети од плаћања *avarizi divanijje* и *tekjalifi đrfijje*. Тако је уведено у стари дефтер, па је тако и у нови дефтер уведено.

II

Село Доња Укринна. На јавном путу који води из Тешња за Пожегу, налази се Мали Кланац, крај тога села. Он је јако непроходан, а већим дијелом је шума која је страшива. То је прикладно мјесто за склониште одметника. Неки путници су ту побијени, а њихова имовина опљачкана. Од оваквих случајева одметништва нико нема мира.

Према старом дефтеру је наређено, када је о томе извјештена Висока Порта, да се тај кланац чува и заштити, а да тридесет кућа плаћа по стотину акчи, на име ресума (пореза).

Горе споменуто село је врло неприступачно, а туда много свијета пролази. Село је задужено да обезбјеђује живот и имовину путника и да ћуприју на ријечи Укрини о свом трошку поправљају и одржавају.

Издати су им царски хукјуми, по којим су ослобођени свих мјесних пореза (*tekjalifi đrfijje*), *avarizi divanijja* и черахорлука.

Утврђено је да је то донијело велике користи за скелу Дубочац, која се наилази на ријечи Сави.

Власнику земље има да се плаћа сваке године по стотину акчи, на име ресми-филурије.

Оне који су дошли у село са стране пописати, а не гонити их.

Има међу њима оних који се баве занатима, а немају обрадиве земље, али на име хајмане-а они плаћају сви равномјерно шест стотина акчи власнику земље, као еквивалент за ресми – хајмане (*bedeli resmi hajmane*). У нови дефтер је уведено, да ће бити ослобођени *tekjalifi đrfijje* и *avarizi divanijje*, докле год буду обављали напријед наведене дужности.

Alina Bejdić

THE DERBENTÇI ORGANIZATION IN THE BOSNIAN SANJAK AT THE BEGINNING OF 17TH CENTURY

(Summary)

One of the key aspects of the internal situation in the Ottoman Empire, and therefore in Bosnia and Herzegovina, especially in the periods of crises; was uncertainty on public roads. The government and local feudal lords were very much interested in the protection and safety of communications and trade. This type of service was entrusted to a *derbentçi* organization.

It was not a entirely new organization, since the adequate paragraphs about its functioning could be found in the Emperor Stefan Dušan's Code.

The *derbentçi* organization was applied in full in Bosnia because of its position, its natural and geographic features, and the importance of roads that passed through the country. Travellers and goods were under constant danger of being attacked by the outlaws and robbers (*hajduks*). The *derbentçi* organization had to provide a safe traffic, maintain the roads and bridges in good order, provide a shelter for travellers and offer them necessary services.

These tasks could only show a complexity and danger of such an organization. It consisted mostly of Christians, and to a lesser extent of Moslems. It was widely spread in Bosnia, especially in its eastern counties. The public records (*defters*) from 1604, which were the basis for the work, show a deployment and strength of the organization, as well as the status of its members.

The members of the organization had certain exemptions and privileges in comparison to a common people (*raya*). The government wanted a maintenance of order and safety on its roads, and therefore granted them those privileges but only in case they were well earned.

When the paragraphs on the status of the *derbentçi* organization were violated, the members of the organization were greatly disturbed and filed in the complaints and grievances to various institutions in the government and judicial system.

